TÜRK MAMLEKETTERDİN PARLAMENTTİK ASSAMBLEYSY

TүркПАнын ЭКОНОМИКАЛЫК КЫЗМАТТАШТЫК БОЮНЧА КОМИССИЯСЫНЫН

ОН БИРИНЧИ ЖЫЙЫНЫ

2024-жылдын 19 апрели, Бишкек

ОТЧЕТ

“ТүркПАга мүчө мамлекеттердин соода-сатыктагы миссиясы: улуттук экономиканы чыңдоо жана биргелешкен экономикалык кызматташууга салым кошуу”

КИРИШ СӨЗ

Анкара шаарында өткөн ТүркПАнын 12-пленардык сессиясында кабыл алынган 2024-жылга карата иш-чаралар планына жана ТүркПАнын 2023-2028-жылдарга стратегиялык жол картасына ылайык, «ТүркПАга мүчө мамлекеттердин соода-сатыктагы миссиясы: улуттук экономиканы чыңдоо жана биргелешкен экономикалык кызматташууга салым кошуу” ТүркПА Экономикалык кызматташтык боюнча комиссиясынын он биринчи отурумунун күн тартибинин негизги пункту болуп саналат. Мамлекеттердин ортосундагы соода жана соода мамилелерин өркүндөтүүдөгү соода өкүлчүлүктүн ролу өлкөлөрдүн эл аралык мамилелерин кеңейтүүгө жана тереңдетүүгө шарт түзөт. Мындан тышкары, соода өкүлчүлүктөр чет мамлекетте өз алдынча мекеме катары же дипломатиялык өкүлчүлүктүн курамында натыйжалуу иштеши экономиканын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Соода өкүлчүлүктөрүнүн расмий дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнөн мурда ачылышы, өлкөлөр ортосундагы дипломатиялык мамилелердин жашоого жөндөмдүүлүгүнө карата мамлекеттер аралык алака-катыштын чыныгы абалын сынайт.

Соода өкүлчүлүгү мамлекеттин тышкы рыноктордо соода болушунун эффективдүү формасы болуп саналат, мында улуттук экономиканын өнүгүшүн гана камсыз кылбастан, ошондой эле чарба жүргүзүүчү субъекттердин кызыкчылыктарын коргойт.

ТүркПАнын аймагындагы соода өкүлчүлүгү институтунун заманбап талаптарга жооп берген калыптанган механизми жок экендигин эске алуу менен, мамлекеттик башкаруу системасын эл аралык мамилелердин экономикадагы сферасына ыңгайлаштыруу үчүн дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүнүн моделдерин изилдөө зарылчылыгы бар.

Соода өкүлдөрү аркылуу экспортту жигердүү илгерилетүү боюнча эл аралык практика бул механизмдин натыйжалуулугун далилдейт. Түрк өлкөлөрүнүн өз ара жана биргелешип Азия жана Европа рынокторуна экспортту көбөйтүүгө чоң мүмкүнчүлүктөрү бар. Түрк мамлекеттеринин ички дүң продукциясы (ИДП) дээрлик 1,4 триллион АКШ долларын түзөт. Өткөн жылы алардын ортосундагы товар жүгүртүү 22 миллиард АКШ долларынан ашкан.

Бул контекстте Кытай, Казакстан, Азербайжан, Грузия, Түркия жана Европа өлкөлөрү аркылуу өткөн Транскаспий эл аралык транспорт жолу (Орто коридор) боюнча жүк ташуу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү ТүркПАга мүчө мамлекеттер үчүн маанилүү маселе болуп саналат. 2022-жылы Казакстан, Азербайжан, Грузия жана Түркия 2022-2027-жылдарга тоскоолдуктарды синхрондуу түрдө жоюу жана Транс-Каспий багытын андан ары өнүктүрүү боюнча Жол картасына кол коюшкан. Орто коридор боюнча жүк ташуу көлөмү 2022-жылы 1,5 млн тоннаны түзүп, 2021-жылга салыштырмалуу 2,5 эсеге өстү. Анын өткөрүү жөндөмдүүлүгү 6 млн тоннаны түзөт; 2023-жылга карата жүк ташуунун көлөмү 2,76 миллион тонна жүктү түздү, бул 2022-жылга салыштырмалуу 65%га жогору. Жүк агымынын үзгүлтүксүз жана тездетилген өткөрүүсү жана пайда болгон маселелерди тез арада чечүү үчүн биргелешкен виртуалдык диспетчердик борбор иштеп жатат.

Кытай менен Европанын ортосундагы жүк ташуу коридорунун дагы бир багыты Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолу болот. Долбоордун ролу Борбордук жана Батыш Азияда бирдиктүү транспорт тармагын түзүү болуп саналат. Долбоорду ишке ашыруу Азиядагы соода жана транспорт географиясын кеңейтет. Ал аркылуу Кытайдан жүк Кыргызстанга, Өзбекстанга жана бул өлкөлөр аркылуу Европага, ошондой эле Түштүк коридор аркылуу Перс булуңунун өлкөлөрүнө жөнөтүлөт. Мындан тышкары Кыргызстанда ТүркПАга мүчө мамлекеттер үчүн Түштүк коридорун ача турган Балыкчы-Жалал-Абад долбоору 2022-жылы демилгеленген.

Мындан тышкары, Азербайжанда Зангезур коридорунун ачылышы менен дүйнөдө да, ТүркПА регионунда да логистикалык жана транспорттук чыгымдардын тынымсыз өсүшүн эске алганда, түрк өлкөлөрү аркылуу эл аралык сооданын көлөмү көп эсеге көбөйөт.

Түрк мамлекеттеринин калкынын өсүү динамикасын жана Түрк дүйнөсүнүн 300 миллион кишилик рыногу, 1,4 триллион долларлык экономикасы, 500 миллиард доллардан ашык соода көлөмү жана 250 инвестиция көлөмүн эске алуу менен миллиард долларды түзөт, бул олуттуу экономикалык потенциалдан кабар берет. Түрк мамлекеттеринин чийки зат жана өндүрүш ресурстарынын ар түрдүүлүгү жана ар бир өлкөнүн бири-бирине болгон муктаждыгы бул кызматташтыкты зарыл кылууда. Туризм, билим берүү, өнөр жай, курулуш, тейлөө, инженердик жана коргонуу технологиялары, Азербайжан, Казакстан жана Түркмөнстандын мунай, газ жана чийки зат байлыктары, Өзбекстандын айыл чарба жана туризм тармагындагы потенциалы жана Кыргызстандын туристтик потенциалы боюнча Түркиянын өнүгүүсү жана эмгек ресурстары, ошондой эле суу ресурстары бири-бирин толуктап турат.

Ушуга байланыштуу ТүркПАга мүчө мамлекеттердин улуттук экономикаларын чыңдоо жана биргелешкен экономикалык кызматташууга салым кошуу жагынан соода өкүлчүлүктөрүнүн ролун изилдөө маанилүү.

АЗЕРБАЙЖАН

Эл аралык Валюта Фондунун (Дүйнөлүк экономикалык көз караш) 2023-жылга карата баалоосу боюнча Азербайжандын ИДПсы 77,4 миллиард долларды түзсө, Дүйнөлүк банктын маалыматы боюнча 2022-жылы 78,7 миллиард долларды, ал эми 2021-жылы БУУнун Статистика бөлүмүнүн маалыматы боюнча, 54,6 миллиард доллар болгон. Азербайжандын Мамлекеттик статистикалык комитетинин маалыматы боюнча, 2022-жылы Азербайжандын жалпы соода жүгүртүүсү 52,7 миллиард долларды түздү, анын ичинен экспорт 38,2 миллиард долларды, импорт 14,5 миллиард долларды түздү. Мында ТүркПАга мүчө мамлекеттеринде экспорт 3,6 миллиард доллардан ашык же жалпы көлөмдүн 9,4%ын, импорт 2,8 миллиард долларды же жалпы көлөмдүн 19,3%ын түздү.

Таблица №1: Азербайжандын тышкы соода көрсөткүчтөрү

(млрд USD, 2022-ж.)

	Жалпы көлөмү	**ТүркПАга мүчө мамлекеттери**	**Казакстан**	**Кыргызстан**	**Туркия**
Соода жүгүртүү	52.7	6.4	0.598	0.01	5.842
Экспорттору	38.2	3.6	0.104	0.004	3.544
Импорттор	14.5	2.8	0.494	0.006	2.297

Азербайжандын Мамлекеттик статистика комитетинин маалыматы

Азербайжандын Экономика министрлиги, анын түзүмүндө Азербайжандын Экспортту жана инвестицияларды илгерилетүү боюнча агенттиги (AZPROMO) жана Азербайжандын Чакан жана орто бизнести өнүктүрүү агенттиги (KOBIA) иштешет, мамлекеттин түзүлүшү үчүн жооптуу. тышкы экономикалык байланыштарды жана тышкы соода ишин өнүктүрүү жана жөнгө салуу жагындагы саясат жана аны ишке ашырууну камсыз кылуу. ТүркПАга мүчө мамлекеттер менен тышкы экономикалык кызматташтыктын алкагында Экономика министрлиги соода-экономикалык ишмердүүлүктүн бардык чөйрөлөрү боюнча өкмөттөр аралык диалогду активдүү өнүктүрүүдө, ошондуктан Азербайжан менен Казакстандын экономикалык кызматташуу боюнча биргелешкен өкмөттөр аралык комиссиясынын алкагында 20 сессия/жыйыны өткөрүлдү. Азербайжан менен Кыргызстандын ортосундагы экономикалык жана гуманитардык тармактардагы кызматташуу боюнча өкмөттөр аралык комиссиянын алкагында 5 сессия/жыйыны, экономикалык кызматташтык боюнча Азербайжан-Түркия өкмөттөр аралык биргелешкен комиссиясынын алкагында 10 жыйын өттү.

Азербайжандын соода өкүлчүлүктөрү (АСӨ) чет өлкөлөрдө Азербайжан менен жергиликтүү экспортерлордун ортосунда экономикалык жана соода байланыштарын түзүү, алардын кызыкчылыктарын камсыз кылуу, жергиликтүү продукцияны тышкы

рынокко чыгарууну стимулдаштыруу, чарба жүргүзүүчү субъекттердин ортосунда ишкердик байланыштарды түзүү максатында иш алып барат. Соода өкүлчүлүктөрү соода-экономикалык кызматташтыкты өнүктүрүүгө, Азербайжандын инвестициялык климатын илгерилетүүгө, мунай эмес сектордогу экспортту кеңейтүүгө жана өлкөдөгү тышкы соода жүгүртүүнү көбөйтүүгө көмөктөшөт.

АСӨ потенциалдуу өнөктөштөргө төмөнкү маалыматтарды сунуштайт: экономикалык көрсөткүчтөр жана Азербайжандын өнүгүүсүнүн учурдагы динамикасы, өлкөдөгү жана өзгөчө бошотулган аймактардагы реконструкциялоо иштери жана ири инфраструктуралык долбоорлор, Азербайжандагы болгон инвестициялык мүмкүнчүлүктөр жана алардын келечеги, инвестициянын артыкчылыктары. өлкө, чет өлкөлүк инвестицияларды коргоого багытталган мамлекет тарабынан колдоолор жана кепилдиктер, Азербайжанда түзүлгөн мүмкүнчүлүктөр жана артыкчылыктар, Азербайжандын транзиттик жана логистикалык потенциалы, Нахчыван облусунун соода жана инвестициялык потенциалы, өлкөдө бизнес ачуу жана компанияны башкаруу үчүн зарыл болгон кадамдар жөнүндө толук маалымат , бажы, салык жана башка тиешелүү чөйрөлөр боюнча колдонуудагы мыйзамдар, Инвестицияларды илгерилетүү жана башка жагымдуу механизмдер жөнүндө документ, Азербайжандын экспорттук потенциалдуу продукциялары жана кызматтары, “Made in Azerbaijan” бренди, өлкөнүн чийки ресурстары жана башка маанилүү бул маселелер боюнча кеңири маалыматтар.

Соода-экономикалык жактан алганда Азербайжан менен Казакстандын ортосундагы товар жүгүртүүнүн көлөмү 40%га өсүп, 460 млн долларга жеткен. Тараптар эки өлкөнүн экономикалык потенциалы толук ишке ашкандыктан бул көрсөткүчтү 1 миллиард долларга жеткирүү максатын көздөшүүдө. Соода жүгүртүүдөн тышкары тараптар бизнестин кошумча мүмкүнчүлүктөрүн түзүү боюнча активдүү иш алып барууда. Буга Казакстандын премьер-министринин 2023-жылдын 21-22-июндагы расмий сапарынын алкагында 55 миллион доллардан ашык келишимдерге кол коюлган Казакстандын ишкерлеринин Азербайжанга акыркы соода миссиясы далил боло алат.

Азербайжандын Казакстандагы соода үйү 2019-жылдын октябрь айында иштей баштады. Жакынкы арада Казакстандын башка ири шаарларында (Алматы, Шымкент, Актөбө, Актау) соода үйүнүн филиалдарын ачуу пландалууда. AZPROMОнун маалыматы боюнча, Азербайжандын Казакстандагы соода үйү аркылуу 150 миң доллардан ашык продукция экспорттолгон. Казакстанда экономиканын түрдүү тармактарында азербайжандык капиталдын катышуусунда 660тан ашык компания

иштейт, 120 биргелешкен казак-азербайжан компаниялары бар. 2006-2020-жылдар аралыгында Азербайжандан Казакстанга тике инвестициялардын дүң агымы 306,5 миллион долларды түздү.

Азербайжан менен Кыргызстандын ортосунда экономикалык кызматташууну, өнөр жайды модернизациялоону жана өнүктүрүүнү, мүмкүнчүлүктөрдү эффективдүү пайдалануну жана экономикалык эки тараптуу кызматташтыкты арттырууну өнүктүрүү максатында 25 миллион АКШ доллары өлчөмүндөгү уставдык капиталы менен Азербайжан-Кыргыз өнүктүрүү фондун түзүү жөнүндө макулдашуу түзүлдү. Бишкекте башкы кеңсеси жайгашкан Азербайжан тарабынан толук каржыланган Азербайжан-Кыргыз өнүктүрүү фонду 2022-жылдын 11-12-октябрында Азербайжандын Президенти Ильхам Алиевдин Кыргызстанга болгон мамлекеттик сапарынын алкагында кол коюлган. Фонддун инвестициясы Кыргызстанда катталган ишкердик субъекттеринин долбоорлоруна багытталат. Агро-өнөр жай комплекси, энергетика, багбанчылык, текстиль өнөр жайы, туризм жана башка тармактардагы артыкчылыктуу долбоорлор каралууга кабыл алынат. Фонд бизнес түзүмдөрдүн биргелешкен ишмердүүлүгүн колдоо менен өлкөлөр ортосундагы байланыштарды өнүктүрүүгө жана кеңейтүүгө салым кошот.

Кошумчалай кетсек, Азербайжан үч жылдын ичинде Кыргызстанга Ысык-Көлдүн жээгине беш жылдыздуу мейманкана курууну пландап жатат, ал жакынкы 10 жылда салыктан бошотулат жана кызматкерлердин 70% жергиликтүү кадрлардан түзүлөт.

Президенттер Режеп Тайып Эрдоган жана Илхам Алиевдин катышуусунда Азербайжан-Түркия Кызматташтык Кеңешинин 8-жыйынынын жыйынтыгында февраль күнү «Азербайжан Республикасынын Өкмөтү менен Түркия Республикасынын Өкмөтүнүн ортосундагы артыкчылыктуу соода келишимине» кол коюлду. 25, 2020, ал товарларга салыктарды азайтуу же жоюу, таза атаандаштык үчүн жагымдуу шарттарды, сооданын өсүшү үчүн алдын ала жана коопсуз чөйрөнү түзүүгө багытталган.Түркиядагы АСО 2023-жылдын июнь айынан бери иштеп келе жатат жана бул аралыкта Түркиядагы мамлекеттик мекемелер жана ишканалар менен 50дөн ашык жолугушууларды уюштуруп, ар кандай иш-чараларга катышты. Азербайжандын Түркиядагы соода өкүлчүлүгү Азербайжандын Түркиядагы инвестициялык мүмкүнчүлүктөрүн таанытуу, экономиканын түрдүү тармактарында өлкөгө инвестиция тартуу процессине салым кошуу жана азербайжандык товарлардын жана кызматтардын Түркияга экспортун кеңейтүү, ошондой эле тиешелүү мамлекеттик органдар жана

жеке сектордун өкүлдөрү менен потенциалдуу кызматташуу мүмкүнчүлүктөрүн талкуулоо.

КАЗАКСТАН

Эл аралык Валюта Фондунун (Дүйнөлүк экономикалык көз карашы) 2023-жылга карата баалоосу боюнча Казакстандын ИДПсы 259,3 миллиард долларды түзсө, Дүйнөлүк банктын маалыматы боюнча 2022-жылы 220,6 миллиард долларды, ал эми 2021-жылы БУУнун Статистика бөлүмүнүн маалыматы боюнча, 193 миллиард доллар. Казакстандын Стратегиялык пландаштыруу жана реформалар боюнча агенттигинин Улуттук статистика бюросунун маалыматы боюнча, 2023-жылы Казакстандын жалпы соода жүгүртүүсү 139,8 миллиард долларды түздү, анын ичинен экспорт 78,7 миллиард долларды, импорт 61,1 миллиард долларды түздү. Мында ТүркПАга мүчө мамлекеттер экспорт 5,5 миллиард доллардан ашык же жалпы көлөмдүн 6,9%ын, импорт 2,6 миллиард долларды же жалпы көлөмдүн 4,2 пайызын түздү.

Таблица №2: Казакстан тышкы соода көрсөткүчтөрү

(млрд USD, 2022-ж.)

	Жалпы көлөмү	**ТүркПАга мүчө мамлекеттери**	**Азербайжан**	**Кыргызстан**	**Түркия**
Соода жүгүртүү	139.8	8.1	0.529	1.571	6.009
Экспорттору	78.7	5.5	0.456	1.076	3.969
Импорттор	61.1	2.6	0.073	0.495	2.04

Казакстандын Улуттук статистикалык бюросунун маалыматы

Казакстандын соода жана интеграция министрлиги Казакстанда тышкы соода ишмердүүлүгүн калыптандыруу жана аныктоо үчүн жооптуу. Ошондой эле соода-экономикалык кызматташтык жана эркин (преференциалдык) соода жөнүндө келишимдерди түзүүдө бардык

мамлекеттик органдардын ишин координациялоону камтыйт. Ошол эле учурда, 2006-жылы Казакстандын Өкмөтү тарабынан соода саясатын өнүктүрүү боюнча “QazTrade” борбору түзүлгөн, анын негизги милдети экспорт боюнча иш алып барган компанияларды мамлекеттик колдоонун натыйжалуулугун жогорулатуу, чакан жана орто бизнести колдоо, биринчи кезекте ата мекендик продукцияны сатуу, Казакстандын экспорттук потенциалын жогорулатуу.

Инвестицияларды тартуу менен Казакстандын Тышкы иштер министрлигинин инвестициялык комитети жооптуу. Экономиканын приоритеттүү тармактарына чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу жана инвестициялык долбоорлорду комплекстүү колдоо аркылуу Казакстандын туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө көмөктөшүү максатында 2008-жылдан бери «KAZAKH INVEST» Улуттук компаниясы иштеп келет. 2022-жылдын жыйынтыгы боюнча « KAZAKH INVEST» чет элдик инвесторлордун катышуусу менен жалпы суммасы 4,1 млрд долларга жакын 6 миңден ашык жумушчу орундарын түзүү менен 46 инвестициялык долбоорлор ишке киргизилди, эл аралык келишим стандарттарына ылайык 26,5 млрд долларга 207 инвестициялык сунуштар даярдалды, анын ичинен 64 долбоорго жаңы инвесторлор тартылган.

2006-2020-жылдар аралыгында Казакстандан Азербайжанга түз инвестициялардын дүң агымы 75,7 миллион долларды түздү. Соода үйлөрүн түзүү- бул Каспий аймагындагы регионалдык кызматташтыктын кеңири таралган формасы болуп саналат. 2020-жылдын сентябрында Казакстан Азербайжанда өзүнүн Соода үйүн ачкан. Ал өз ара соода жүгүртүүнү көбөйтүү жана инвестициялык байланыштарды кеңейтүү максатында түзүлгөн. Соода үйүнүн ишинин алгачкы этабында казакстандык ишкерлер азык-түлүк жана айыл чарба продукцияларын, келечекте жеңил жана текстиль өнөр жайын сунушташты.

Казакстан алдыңкы технологияларды жана инновацияларды кеңири жайылтуу ТүркПАга мүчө мамлекеттердин дүйнөлүк аренадагы позициясын бекемдейт деп ишенет. Казакстан санариптик чечимдерди ийгиликтүү колдонууда. Өлкөдө мамлекеттик кызматтардын 90%дан ашыгы электрондук түрдө көрсөтүлөт. 2026-жылга чейин IT тармагынын экспорттук темпин 1 миллиард долларга жеткирүү максаты коюлган. Ушуга байланыштуу, Казакстан менен Азербайжандын ортосунда Каспий деңизинин түбү боюнча була-оптикалык байланыш линиясын (була-оптикалык линия) куруу мүмкүнчүлүгү ТүркПАнын аймагында транзиттик жүк ташуу үчүн альтернативалуу жолду гана түзбөстөн, ошондой эле ТүркПАга мүчө мамлекеттердин дүйнөлүк деңгээлдеги маалымат логистикасындагы позициялары жана ТүркПАнын ортосундагы байланышты олуттуу бекемдейт. Суу астындагы линиянын негизги жолу Казакстандын Актау шаарынан Азербайжандын Сиезен шаарына чейин созулат жана 340 ашык чакырым түзөт. Казак Курыкынан Бакуга жакын

шаар тибиндеги Бузовна поселогуна (айылы) чейин узундугу 330 километрге жакын резервдик канал тартылат. Була-оптикалык тармакты тартуу боюнча долбоор абдан маанилүү, анткени аны ишке ашыруу менен эл аралык трафикке кошумча мүмкүнчүлүк жана Европага жаңы альтернативалуу жол ачылат. Ал эми Азия өлкөлөрүнөн Европага глобалдык трафик агымынын транзиттик өтүүсүн камсыздайт, байланышты жана тармактын ишенимдүүлүгү, ошондой эле маалыматтарды сактоо жана кайра иштетүү инфраструктурасын өнүктүрүү.

2023-жылдын 23-24-сентябрында “Кызматташтыктын чек араларын кеңейтүү” темасындагы Казакстан менен Кыргызстандын өкмөттөр аралык форумунун жана казак-кыргыз өкмөттөр аралык кеңешинин 11-отурумунун алкагында ишкерлер 65 миллион долларлык келишимдерге кол коюшту. Өлкөлөр өз ара сооданын деңгээлин 2 миллиард долларга чейин көтөрүүнү макулдашышкан. Тараптар аймактын инвестициялык жана экспорттук мүмкүнчүлүктөрүн, айыл чарба тармагындагы кызматташууну талкуулашты.

Кошумчалай кетсек, 2023-жылдын 8-9-июнунда өткөн Эл аралык Астана форумунун алкагында Казакстан менен Кыргызстандын чек арасында Өнөр жай соода-логистикалык комплексин түзүү жана жөнгө салуу жөнүндө макулдашууга кол коюлган. Комплексти Карас жана Актилек өткөрмө бекеттерине жакын жайгаштыруу пландалууда. Ал өндүрүш аянттарынан, товарларды жана жабдууларды сактоочу кампалардан, ошондой эле транспорттук инфраструктурадан турат. Бул товарларды жеткирүүнү тездетет жана логистикалык чыгымдарды азайтат. Комплекс кыска мөөнөттүү сактоо, логистика, чекене соода жайларын ижарага алуу, сатууга чейин даярдоо, ирилештирүү жана дүңүнөн товарларды кайра бөлүштүрүү, жүктөө жана түшүрүү, экспорттук-импорттук операциялар боюнча документтештирүү, юридикалык жана финансылык консультациялар боюнча кызматтарды көрсөтөт.

Казакстан менен Түркиянын ортосундагы соода-экономикалык кызматташтык жылдан жылга өнүгүп, 2022-жылы товар жүгүртүү 54%га өсүп, 6,3 млрд долларга жеткен. 2021-жылы Казакстандан Түркияга экспорт 39 пайызга өсүп 3 миллиард долларга жакын болсо, 2021-жылы Түркиядан Казакстанга импорт 20,5 пайызга өсүп 1,1 миллиард долларды түздү. Өлкөлөр бул көрсөткүчтү 10 миллиард долларга жеткирүүнү максат кылууда. Казакстан Түркиядагы соода өкүлүн дайындоо маселесин карап жатат. Түркия экономикасы өнүгүп жаткан өлкө болуу менен инфраструктура, айыл чарба жана энергетика тармагында эки тараптуу кызматташтыкты өнүктүрүү үчүн чоң перспективаларга ээ. Казакстандын Түркияга экологиялык жактан таза айыл чарба продукцияларын экспорттоо боюнча чоң потенциалы бар, бул башка өлкөлөрдөн импорттолгон товарларга салыштырмалуу баада

артыкчылыкка ээ. Биринчиден, бул буурчак, дан жана өсүмдүк майы. Мындан тышкары экономиканын төмөнкү тармактары артыкчылыктуу жана экспортту көбөйтүү потенциалына ээ: машина куруу, кара металлургия, фармацевтика жана химия өнөр жайы. Соода-экономикалык кызматташтык боюнча казак-түрк өкмөттөр аралык комиссиясынын жыйындары активдүү өтүүдө. Казакстан менен Түркиянын ортосунда кызмат көрсөтүүлөрдү эркин соодалоо келишимин кабыл алууга даярдыктар көрүлүүдө.

КЫРГЫЗСТАН

Эл аралык Валюта Фондунун (Дүйнөлүк экономикалык көз карашы) 2023-жылга карата баалоосу боюнча Кыргызстандын ИДПсы 12,7 миллиард долларды түзсө, Дүйнөлүк банктын маалыматы боюнча 2022-жылы 10,9 миллиард долларды, ал эми 2021-жылы БУУнун статистика бөлүмүнүн маалыматы боюнча, 8,7 миллиард доллар. Кыргызстандын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматы боюнча 2022-жылы Кыргызстандын жалпы соода жүгүртүүсү 12,1 миллиард долларды түзсө, анын ичинен экспорт 2,3 миллиард долларды, импорт 9,8 миллиард долларды түздү. Мында ТүркПАга мүчө мамлекеттерде экспорт 557,1 миллион доллардан ашык же жалпы көлөмдүн 26%ын, импорт 1,3 миллиард долларды же жалпы көлөмдүн 13,2%ын түздү.

Таблица №3: Кыргызстан тышкы соода көрсөткүчтөрү
(млрд USD, 2022-ж.)

	Жалпы көлөмү	**ТүркПАга мүчө мамлекеттери**	**Азербайжан**	**Казакстан**	**Түркия**
Соода жүгүртүү	12.1	1.857	0.009	1.181	0.629
Экспорттору	2.3	0.557	0.006	0.411	0.141
Импорттор	9.8	1.3	0.003	0.77	0.488

Кыргызстандын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматы

Кыргызстандагы соода жана тышкы экономикалык саясат маселелери менен Кыргызстандын Экономика жана коммерция министрлиги алектенет, анын алдында экспортту өнүктүрүү жана илгерилетүү боюнча «Кыргыз экспорт» борбору түзүлгөн. Борбор товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспортун көбөйтүү үчүн жагымдуу шарттарды түзөт. Жергиликтүү өндүрүшчүлөр, өзгөчө кичи жана орто бизнес башка мамлекеттердеги импорттун жол-жоболору жана тышкы рыноктун талаптары боюнча маалыматтын жетишсиздигинен улам тышкы рынокко экспорттоодо көптөгөн кыйынчылыктарга туш болушат. Соода өнөктөштөрүн табуу, алардын продукциясын алдыга жылдыруу боюнча дагы көйгөйлөр бар. Ишкерлер көп учурда өнүмдөрүнүн рыногун аныктоо үчүн маркетингдик изилдөөлөрдү жүргүзүүгө мүмкүнчүлүктөрү жок. Белгиленген көйгөйлөрдү чечүү жана ата мекендик продукцияны экспорттоого көмөк көрсөтүү үчүн соода өкүлчүлүктөрүн түзүү сунушталууда. Кыргызстандын соода өкүлчүлүктөрү Казакстанда 1992-жылдын 13-мартынан тартып, Азербайжанда 1996-жылдын 6-декабрынан 2001-жылдын 10-майына чейин аларды жоюу жөнүндө токтом кабыл алынганга чейин иштеген. 2022-жылдан тартып соода жана инвестиция чөйрөсүндө эки тараптуу кызматташуунун деңгээлин жогорулатуу, ошондой эле тышкы экономикалык ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун жогорулатуу жана Кыргызстандын чет мамлекеттерде тышкы экономикалык кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу максатында, соода кеңсеси Кыргызстандын Түркиядагы өкүлчүлүгү түзүлдү. Соода өкүлчүлүгү эки өлкөнүн ортосундагы соода-экономикалык кызматташтыкты өнүктүрүүгө багытталган.

2022-жылы экономикалык дипломатия аркылуу Азербайжанда Кыргыз соода үйү ачылып, эки өлкөнүн ишкердик кызматташтыгын өнүктүрүүгө салым кошуп, соода жүгүртүүнүн өсүшүнө оң таасирин тийгизет. Кыргызстандын Азербайжанга экспортунун структурасын тамак-аш азыктары, дары-дармек, ысытуу лампалары түзсө, Азербайжандан импорттун түзүмүн кант, сахароза, шоколад, полиэтилен, желим буюмдар түзөт. Эки өлкө ортосунда жүк ташууларды түзүү максатында Каспий деңизине, андан ары Азербайжанга чыгуучу Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолун куруу пландалууда.

Казакстан менен Кыргызстандын ортосундагы соода-экономикалык кызматташтыктын прогрессивдүү өнүгүүсү 2023-жылы 1,3 миллиард долларга жетип, өз ара соода жүгүртүү 12%га өстү. Ошол эле учурда Казакстан менен Кыргызстан сооданын көлөмүн 2 миллиард долларга жеткирүү боюнча кызматташууну улантууда. Буга Өкмөттөр аралык кеңеш жана аймактар аралык кызматташтык форуму сыяктуу эки тараптуу кызматташуу механизмдеринин эффективдүү иштешине көмөктөшүүдө.

Түркия Кыргызстандын негизги соода өнөктөштөрүнүн бири болуп саналат жана 2023-жылдын 9 айынын жыйынтыгы боюнча Кыргызстандын Улуттук статистикалык комитетинин расмий маалыматы боюнча Кыргызстандын Түркия менен тышкы соодасынын көлөмү 464 миллион долларды түздү жана ушул эле көрсөткүчкө салыштырмалуу 2022-жыл мезгили 3,6%га, анын ичинен экспорт 117,7 млн АКШ долларын түзүп, 17,7%га өскөн, ал эми импорт 346,3 млн долларды түзүп, 3,1%га өскөн. Өкмөттөр аралык кыргыз-түрк комиссиясы эки өлкөнүн ортосундагы соода-экономикалык кызматташтыкты прогрессивдүү өнүктүрүү үчүн негиз болуп саналат, ошондуктан 2024-жылдын 9-февралында өткөн Комиссиянын 11-жыйынында «Кыргыз экспорт» борборунун ортосунда өз ара түшүнүшүү жөнүндө меморандумга кол коюлган. Анын негизинде Түркиянын Экспортчулар Ассамблеясы экспортту өнүктүрүүгө жана илгерилетүүгө багытталган.

ТҮРКИЯ

Эл аралык Валюта Фондунун (Дүйнөлүк Экономикалык көз карашы) 2023-жылга карата баалоосу боюнча Түркиянын ИДПсы 1,154 триллион долларды түзсө, Дүйнөлүк банктын маалыматы боюнча 2022-жылы 906 миллиард долларды, БУУнун Статистика бөлүмүнүн маалыматы боюнча 2021-жылы, 819 миллиард доллар. Түркиянын статистикалык мекемесинин (ТүркСтат) маалыматы боюнча 2023-жылы Түркиянын жалпы соода жүгүртүүсү 617,5 миллиард долларды түздү, анын ичинен экспорт 255,7 миллиард долларды, импорт 361,7 миллиард долларды түздү. Мында Түрк мамлекеттеринен экспорт 9,9 миллиард доллардан ашык же жалпы көлөмдүн 3,9%ын, импорт 8,1 миллиард долларды же жалпы көлөмдүн 2,2 пайызын түздү.

Таблица №4: Түркиянын тышкы соода көрсөткүчтөрү
(2023-жылга, миллиард доллар)

	Жалпы көлөмү	**ТүркПАга мүчө мамлекеттер**	**Азербайжан**	**Казакстан**	**Кыргызстан**
Соода жүгүртүү	617.2	12.2	4.243	6.472	1.476
Экспорттору	255.4	7.0	2.802	2.971	1.202
Импорттор	361.8	5.2	1.441	3.501	0.274

Түркиянын статистикалык мекемесинин маалыматы (ТүркСтат)

Түркиядагы тышкы соода ишмердүүлүгүнүн институционалдык негизи Экономика министрлиги менен Бажы жана соода министрлигин бириктирип, Президенттин 2018-жылдын 10-июлундагы №1 Жарлыгы менен түзүлгөн Түркиянын Соода министрлигинин алкагында курулган. Түркиянын ТүркПАга мүчө мамлекеттерде соода өкүлчүлүктөрүнүн кеңири тармагы бар, ошондуктан Азербайжанда Баку, Гянджа, Нахчыван шаарларында, Казакстанда Астана, Алматы, Актау сыяктуу шаарларда, Кыргызстанда дагы соода өкүлчүлүктөрү бар. Түркиянын Бишкектеги элчилигинин алдында соода өкүлчүлүгү иштейт. Түркиянын Соода министрлиги өлкөнүн соода потенциалын өнүктүрүү үчүн бир катар долбоордук программаларды, анын ичинде TURQUALITY жана UR-GE долбоорлорун иштеп чыккан.

TURQUALITY эл аралык потенциалга ээ түрк фирмаларынын брендин түзүү процессин тездетүү жана чет өлкөдө позитивдүү түрк продуктунун имиджин түзүү максатында иштелип чыккан бренд куруу программасы. TURQUALITY- “Түркия” жана “Сапат” концепцияларын бирге алып келүүнү максат кылып, бенефициар компанияларды эл аралык эталондордун деңгээлине көтөрүү үчүн гана эмес, ошондой эле бул бренддер тарабынан ишке ашырылган сапат жана жаңылык сыяктуу эл аралык деңгээлде кабыл алынган баалуулуктар боюнча маалымдуулукту жаратууну көздөйт.

Эл аралык атаандаштыкты өнүктүрүү (UR-GE) долбоору түрк компанияларынын кластердик мамиле жана долбоор мамилеси менен туруктуу экспортун жогорулатуу, жаңы экспорттоочуларды түзүү жана биргелешкен иш мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү аркылуу экспортту диверсификациялоону максат кылат. UR-GE долбоорун колдоо программасы долбоордун алкагында компаниялардын экспорттук мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу аркылуу эл аралык атаандаштыкты өнүктүрүүгө багытталган. Бул долбоорго негизделген муктаждыктарды талдоо, окутуу, консультация берүү, алдыга жылдыруу, жумушка орноштуруу, чет элдик маркетинг, сатып алуу делегациясы жана виртуалдык чет элдик маркетинг иш-чаралары долбоордогу компаниялардын атынан кызматташуу уюмдары тарабынан ишке ашырылган интеграцияланган колдоо механизми.

2003-2023-жылдар аралыгында Түркияга келген түз чет элдик инвестиция агымы 2652 миллиард долларга жетти. 1984-2002-жылдары 14,6 миллиард долларды түзгөн. 2003-жылдан 2023-жылга чейин Түркиядан чет өлкөлөргө болгон түз инвестициялардын жалпы көлөмү 660,2 миллиард долларга жетти.

Түркиядан Азербайжанга экспорт негизинен машиналар, механикалык приборлор жана инструменттер, участкар, электр машиналары жана жабдуулары, пластмасса жана андан жасалган буюмдардан турат. Импорт негизинен пахтадан, пахта жиптен жана пахта кездемелерден, алюминийден жана алюминийден жасалган буюмдардан, пластмассадан жана пластмассадан жасалган буюмдардан, минералдык отундан, майлардан, жаратылыш газынан турат. Мындан тышкары, Азербайжандын Карабактагы иштер боюнча түрк фирмалары менен түзгөн келишиминин баасы 3,4 миллиард доллардан ашты. 2021-2023-жылдары Карабакты калыбына келтирүү жана куруу иштерине Азербайжандын мамлекеттик бюджетинен жалпысынан 7 миллиард доллар бөлүнгөн. Ошол эле учурда түрк фирмаларынын Азербайжандагы инвестициясы 517 долбоордун алкагында 12 миллиард 5461 миллион долларга жетти. 2023-жылга карата Азербайжанда түрк фирмалары тарабынан ишке ашырылган курулуш долбоорлору 524 долбоордун ичинде 16 миллиард долларга жетти. Белгилей кетчү нерсе, сатып алуулар Азербайжанда Түркиянын электрондук соода аянтчаларында активдүү жүргүзүлүүдө. Азербайжандык сатып алуучулардын Түркиядагы электрондук соода аянтчаларына болгон кызыгуусунун артышы түркиялык Trendyol платформасынын феноменине байланыштуу. Бул соода платформасы Азербайжанда өзгөчө популярдуу, ал өлкөдөгү базар базарында эң чоң үлүшкө ээ.

Түркия Казакстандын төрт негизги соода өнөктөшүнүн бири. Инвестициялык кызматташтык да динамикалуу өнүгүп жатат. Казакстанда түрк капиталы менен 4300дөн ашык фирма иштейт. Ишкер коомчулугу ар турдуу тармактарда жаңы байланыштарды тузуу менен бирге түзүлгөн байланыштарды чыңдоодо. Түрк ишкерлери Казакстанда өзгөчө тамак-аш, медициналык жана химиялык, курулуш, мейманкана жана өндүрүш тармактарында кыйла активдүү иш алып барууда. Казакстандагы түрк курулуш фирмалары жалпы баасы 24 миллиард 428 миллион доллар болгон 500гө жакын долбоорду ишке ашырышты. Түркиянын Казакстанга негизги экспорту жарым фабрикаттар, зергер буюмдары жана компоненттери, үрөндөр, дан жана буурчак өсүмдүктөрү. Казакстандан тазаланган жез, иштетилбеген цинк, мунай газдары жана башка газ түрүндөгү углеводороддор импорттолот. 2022-жылдын акырына карата Түркиядан Казакстанга түз инвестиция 1 миллиард долларга жетти.

Түркиянын Кыргызстан менен мамилелери жогорку деңгээлдеги стратегиялык кызматташтык кеңешинин механизминин алкагында түзүлгөн стратегиялык өнөктөштүк деңгээлинде. Өлкөлөр ортосундагы өз ара соодадагы максат соода көлөмүн 1 миллиард долларга жеткирүү. Түрк экспортунун алгачкы үч позициясы зергер буюмдары, текстиль буюмдары жана автоунаалардын запастык бөлүктөрүндө болсо, импорт алтын, пахта жана дан азыктары. Кыргызстанга келген түрк

инвестициялары 304 55 миллион доллардан (Түркиянын Борбордук банкынын маалыматы боюнча) 1 миллиард долларга (эсептөөлөр) чейин жетет. 2003-2023-жылдар аралыгында Кыргызстандын Түркияга инвестициясы болжол менен 24 5 миллион долларды түздү.

КОРУТУНДУ

Жыйынтыктап айтканда, ТүркПАга мүчө мамлекеттердин ортосунда соода потенциалы жогору экендигин белгилей кетүү керек. Бул тууралуу мамлекет башчылары дайыма жолугушууларында айтып келишет. Өкмөттөр бул потенциалды өнүктүрүү үчүн бардык аракеттерди жасап жатышат. Товар жүгүртүүнү өнүктүрүү боюнча конкреттүү чаралар көрүлүүдө. Ар бир мүчө өлкөнүн бул жаатта өзүнүн жалпы жана уникалдуу тажрыйбасы бар, ошондуктан ТүркПАга мүчө мамлекеттердин мындан аркы кызматташтыгы ТүркПА регионунда өнүгүүнүн рационалдуу аспектилерин жандандырууга жана өркүндөтүүгө багытталышы керек.

Бул контекстте ТүркПА регионунда соода үйлөрү уюмга мүчө мамлекеттердин ортосундагы сооданы өнүктүрүүгө өзүнүн оң салымын көрсөтүүдө. Соода мамилелерин өнүктүрүү үчүн соода үйүнүн ролу абдан маанилүү. Соода үйлөрү товардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн тездетилген кыймылын жеңилдетип, өндүрүүчүлөр менен керектөөчүлөрдүн ортосунда ортомчу катары иштешет. Соода үйүнүн негизги артыкчылыгы - өндүрүүчүлөрдү сатып алуучулар менен байланыштыруу жөндөмдүүлүгү, бул өндүрүүчүлөргө алар өз алдынча кыла алгандан алда канча чоң кардарлар базасына мүмкүнчүлүк берет. Бул мамилелер аркылуу соода үйлөрү өндүрүүчүлөргө сатууну көбөйтүүгө жана бизнесин кеңейтүүгө жардам бере алат. Соода үйлөрүндө товарларды жана кызматтарды жылдыруу үчүн чоң тажрыйба жана зарыл ресурстары бар. Алар иштеп жаткан рынокторду терең түшүнүшөт жана керектөө тенденциялары, баалар жана логистика боюнча баалуу маалыматтарды бере алышат. Кошумчалай кетсек, соода үйлөрү көбүнчө өндүрүшчүлөргө өз ишин жакшыртууга жана бизнесин өнүктүрүүгө жардам бере турган каржы, технология жана башка ресурстарга мүмкүнчүлүк алышат.

Анын үстүнө соода-экономикалык мамилелерди өнүктүрүүдө инфраструктура жана транспорт негизги факторлор экенин эстен чыгарбоо керек. ТүркПА регионунда ишенимдүү жана коопсуз транзиттик коридорлорду өнүктүрүү жана бул каттамдар боюнча заманбап инфраструктураны куруу, жүк жана адам транспортунун үзгүлтүксүз байланышын түзүү ТүркПАга мүчө мамлекеттер үчүн стратегиялык мааниге ээ долбоор катары каралышы керек. Ар бир мүчө мамлекетке

ТүркПА регионунда транзиттик коридорлордун өнүгүү деңгээлин глобалдык муктаждыктарга көтөрүүгө аракет кылып, алардын натыйжалуулугун жогорулатууга салым кошуусу керек. Бул жерде ТүркПАга мүчө мамлекеттердин ортосунда аралаш жүк ташууну илгерилетүүнү жана ТүркПАга мүчө мамлекеттердин ортосундагы транспорттук байланышты колдоо программасы, «Жөнөкөйлөштүрүлгөн бажы коридорун түзүү жөнүндө макулдашуу», «Жөнөкөйлөтүлгөн бажы коридорун түзүү жөнүндө макулдашуу» бул жаатта алкак, экономикалык байланыштарды чыңдоо үчүн зарыл болгон интенсивдүүлүктү берет.

ТүркПА регионунда санариптик технологиялар жана жасалма интеллект тармагындагы кызматташтыктын келечеги чоң. Келечекте булар айрым тармактардын гана эмес, ошондой эле буткул дүйнөнүн алдыдагы технологиялык прогрессин аныктай тургандыгы белгилүү. Каспий деңизинин түбү боюнча була-оптикалык байланыш тармагын куруу ТүркПАнын аймагында транзиттик трафик үчүн альтернативалуу жолду түзөт жана ТүркПАга мүчө мамлекеттер дүйнөлүк деңгээлдеги дата-логистика тармагындагы позициясын олуттуу бекемдей алат. Мындан тышкары, параллелдүү түрдө бул долбоорду ишке ашыруунун алкагында гипермагистраль же жаңы Дата борборлорун куруу сыяктуу башка ири инфраструктуралык долбоорлорду түзүүгө болот. Мындай долбоорлорду өнүктүрүүнүн натыйжасында ТүркПА региону негизги эл аралык оюнчулар үчүн кызыктуу жана келечектүү болуп калат, бул аймакта санариптик бизнести өнүктүрүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Долбоор жаңы санариптик телекоммуникация коридорун түзүүнү тездетүү үчүн драйвер катары кызмат кылат. Ошондой эле жогорку ылдамдыктагы коопсуз маалыматтарды берүү инфраструктурасын өнүктүрүүнүн жогорку деңгээлине жетүүгө, жана башка байланыштарды чыңдоого жардам берет.